

Віктор ДОМОНТОВИЧ

Аліна й Костомаров

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

АЛІНА Й КОСТОМАРОВ

I

Цей незвичайний роман почався досить звичайно, навіть банально. Він і вона — учитель і учениця... Він — Микола Іванович Костомаров, учитель Київського зразкового для дівчат пансіону m-me де-Мальян; вона — Аліна Крагельська, учениця випускної класи, перша учениця з першої лави, гарненька й здібна дівчинка, насмішкуватий підліток з безтурботним жвавим сміхом та веселими чорними очима.

Що є банальніше подібного роману вчителя з ученицею, в якому педантичність і наївність, поєднані одна з одною, назавжди до самої смерти збережуть пам'ять про дбайливо загострене гусяче перо, гарусом вишиту закладку для підручника, зшиток у кольоровому папері й крейду з рожевим бантиком, простодушні натяки на закоханість, підказані першими проявами ще неусвідомленого почуття?!

Не боятись банальности — це власне єдиний спосіб уникнути її. Тільки нездарам слід стеретися банальности. Люди, що вміють мислити своєрідно й обстоювати незалежність свого поведження, ніколи не нехтують банальностями. Це вища наука; не лякаючися безбарвности звичайних ситуацій, вчинків і слів, володіти мистецтвом жонглювати банальностями, як акробат своїми різнобарвними м'ячами.

Банальність є трамплін, акробатичний трюк, щоб, стрибувши в просторінь і не почувачи під собою ґрунту, відчувати неможливе, як можливе.

Для людей, що звикли ходити широкими шляхами і прокладеними стежками, банальність, — коні їдять сіно, Волга тече в Каспійське море, чоловіки закохуються в дівчат, одружуються, заробляють гроші, мають дітей, здобувають чини, вислужують надбавки, грубшають і хворіють, — здається єдино певною прикметою реальності. Усе небанальне вони зневажають як таке, що не існує, або ж, принаймні, як таке, що не повинно існувати.

Вони ніколи не зможуть припустити, що кожна банальність можна поставити сторч, розкрити в ній її протилежний сенс, що можна кохати дівчину й відмовитись од цього кохання, що можна бути шкільним учителем, писати недоладні любовні вірші й усе ж таки обернути роман з 15-літньою дівчинкою в химерну неправдоподібність.

Чудесно, в небагатьох рисах, портретно й чітко, з іронічною ніжністю описує Аліна Крагельська той день, коли в серпні 1845 року прийшов до їх кляси в «Зразковому пансіоні» m-me де-Мальян новий учитель, трохи згодом метай першого кохання, любовних дівочих снів.

Це була молода людина (Костомарову було тоді 28 років) з дуже свіжим обличчям, середня на зріст, міцна, так би мовити, кремезна, в віцмундирі (звичайна тодішня одежа вчителів), в дуже широких рукавичках і в таких чоботях, що вони викликали сміх своїм розміром.

Замість уклонитись, Костомаров якось ніяково пригнувся, підвівся, склав по-дитячому руки й хитнув головою, ніби бажаючи звільнитись од густих пасом волосся, що їх насунув на чоло й очі недбайливо одягнений капелюх. На волоссі навколо голови залишилася втиснена від капелюха смуга, ніби з голови тільки-що знято обруча.

У ці роки особливої моди не тільки сальонної і світської, але й літературної та розумової на дендизм, французька мова, свіжі гарні рукавички, вміння вклонитись і носити фрак правили за прикмету порядности.

Саме в ці роки Карлайл видав свою Тойфельсдрекову «філософію одежі», а Барбе д'Оревільї присвятив спеціальну книгу характеристиці Джорджа Браммела, цього апостола дендизму.

Романтизм, що почав свій розвиток з проповіді внутрішньої людини й негації всього зовнішнього, кінчив апотеозом того, що є найбільш зовнішнє для людини — апотеозом костюму. Для другої чверти ХІХ віку бути денді — це і значило бути культурною рафінованою людиною, поетом, лідером партії, філософом, громадським діячем. Байрон, Пушкін, Чаадаєв, Ів. Кіреєвський були денді, бо вони були мислителі й поети. Куліш у своїй автобіографії, вміщеній у «Правді», ретельно відмежує себе й своє кармазинне дендичне українське філієство від січової низовщини Шевченка, закидаючи останньому, як найбільшу хибу, брак дендизму. Шевченко, на Кулішеву думку, був надто примітивний, надто мало денді, щоб його можна було висунути на роль ватажка українського громадського руху.

Широкі рукавички та величезні чоботи, як згодом вишивана сорочка, підперезана червоним пасом, — це не тільки спосіб одягатись, але й спосіб мислити, це ціла програма життєвої акції і світогляду.

Костомаров романтик, — чи повинно це означати, що він з своєю недбайливістю в одежі не був денді? Як запевняє Дж. Браммел, особа авторитетна в цих питаннях, можна не шити своїх костюмів у кращого кравця і зостатися денді. Денді — людина несподіваних екстравагантностей, і недбайливість в убранні може так само відрізнити витончену людину від звичайних філістерів, як і особлива дбайливість в костюмі. Це романтики ствердили бридке (laid) як прекрасне (beau).

У Костомарова були короткозорі очі, рябувате од віспи обличчя і розгублена ніяковість у поведженні з людьми, властива кожному, що звик до самоти й замкнутого кабінет-

ного життя. Короткозорість не робила його вродливішим; до того ж вона була така велика, що це відчувалося і в його жестах, і в його міміці. Він псував свою зовнішність вигадливим, хоч, може, і ненавмисним способом одягатись і невмінням дати лад своєму розкішному попільному волоссю.

Спазматична гримаса на обличчі та гротескність убрання й манер, — таке було загальне вражіння од Костомарова, його чудернацтв, чудних вчинків і всіх його дивовижних рухів.

Скільки сміялись учениці в пансіоні m-me де-Мальян з приводу надзвичайних приналежностей костюму нового учителя — цих мішків замість рукавичок, якихось густих батистових фалбор, замість манжет (нарукавників). Скільки кривлянь і передражнювань з приводу його кліпання очима та частого скидування головою.

— Я, — каже Аліна, — не могла втриматись од сміху, коли бачила, як новий учитель закидає голову, раз-у-раз посміхається і ніяк не може звільнитись од обридливого волосся.

Учениці пансіону нерідко після лекції збирались гуртком і обмірковували, звідкіля і де взялися чудернацькі манери їхнього нового учителя. Згадуючи його гримаси й «чүфізи», вони нестримано сміялись.

— Смійний, — це основне вражіння від Костомарова.

— Чуперадло морське! Потвора!

Ці прозвиська твердо установились за Костомаровим в пансіоні m-me де-Мальян.

Його приймали за «блаженненького» чи юродивого. На нього показували пальцями. Побачивши його, спинялись.

Він з своїм довгим розмаяним волоссям, неуважним, чудним, ніби невидючим поглядом з-під окулярів, з своєю то надто хапливою, то повільною ходою мимоволі викликав посмішку. Він ходив зігнувшись. Власне не ходив, а бігав, і його зігнута під гострим кутом постать здавалась особливо неадекватною.

Це трапилося якось уже згодом у Саратові. Микола Іванович повертався з купання і, як звичайно, поспішався: не йшов, а біг. По дорозі перестрів його купчик. Помітивши історика, він не утримався, щоб здивовано не показати навздогін пальцем:

— Диви! Диви! Що воно таке біжить? Пан, не пан! Купець, не купець! В золотих окулярах, голене, зігнулось, біжить. Нема в ньому нічого доброго. Сам себе оконфузив.

Розпатланий, мішкуватий, незграбний, в надто великих чоботях, зігнутий і розгублений, він викликав подив, посмішку, і не то презирство, не то жалість.

Його нервові загострені жести, невмілий уклін, спосіб поправляти окуляри, висовувати вперед підборіддя і часто відкидати голову ще виразніш відтіняли своєрідну незвичайність його поведження, що примушували чекати від нього того чи того раптового й несподіваного чудернацтва. Його незграбність доповнювала його ніяковість.

У своєму поведженні він засвоює манеру Гротеску. Він стилізує себе під фантастичних карикатурних героїв Е. Т. А. Гофмана. Він шаржує там, де жадної потреби в тому немає, він прибільшує і гіперболізує там, де ці гримасні підкреслення здадуться всім, а в тім числі за деякий час і йому самому зайвою і прикрою афектованістю.

Він шаржує, і його шаржують. На Гротескність відгукуються Гротескністю, на карикатурність відповідають карикатурою, на гримасу — Гримасою. Загострена виразність його жестів і рухів легко надається до наслідування й передражнювання. Його так легко перекривити, передати його чудне кліпання, нервові на обличчі спазми.

У пансіоні m-me де-Мальян Костомаров викладав історію. Двічі на тиждень після другої години він приходив до пансіону давати лекції. Даючи лекції, Микола Іванович ніколи не сідав у клясі до катедри, а звичайно стояв. Він стояв або коло столика, або коло великої чорної таблиці, де він, щоб

полегшити ученицям записувати хронологічні дати, крейдою викреслював криві, нерозбірливі кривульки цифр. Бали, що їх він ставив в клясному журналі, були такі ж недоладні й непевні, як і він сам: чорнильні карлики й гіганти кривлялися й чорніли на розграфлених сторінках шкільного щоденника. Важко собі уявити, які смішні карлючки писав наш історик: то мікроскопічна цифра стояла вгорі чи в одному з куточків клітинки-квадратика, то, навпаки, величезна цифра займала її всю.

Несусвітні чоботи, що висовувалися з-під фалд учительського віцмундира, своєю навмисною величезністю підкреслювали вигадливу невідповідність обстави.

Зрозуміло, що тільки він вийшов з кляси після першої ж лекції, як учениці почали передражнявати його манери й подригування обличчя та брів.

— Я, — каже про себе Аліна, — була перша майстерка на такі витівки.

Ідучи за Миколою Івановичем до кляси в парі з сестрою, Аліна встигала кривлятись, стискати кулаки, висовувати вперед підборіддя, одне слово відтворювати всі чудні жести й рухи Миколи Івановича, користуючись з того, що він ніколи не обертався.

За старих літ він любив на дозвіллі слухати Алініні спогяди про ті часи і завжди просив віддати його тодішню ходу та Гримаси. Коли Аліна задовольняла його бажання, він сміявся до сліз, до гикавки.

Отже, минуло два-три місяці, як Микола Іванович почав викладати в пансіоні m-me де-Мальян. Одного разу, спитавши Аліну й поставивши п'ять, він переглянув її бали з інших предметів. Його зацікавила ця здібна чорнява дівчинка.

Він подивився в журнал, подивився на неї й сказав:

— Ви чудесно вчитесь!

— Я ніколи не вчусь! — була Алініна відповідь. Учениці стримано розсміялись. Клясна дама m-me Dutremblay по-

хитала головою, а Микола Іванович допитливо подивився на цю задиркувату жваву ученицю. Він підійшов до її місця й прсерйозно запитав:

— А що ж ви робите тут, коли не вчитеся?

— Учусь, але не чудово, а злегка, доки є учитель у клясі, а тоді граю на роялі, вишиваю, бігаю, пустую.

За цим словом вона вмить закліпала очима й склала руки «в кулачки», як усе це звичайно робив Микола Іванович. Та він нічого не помітив, ще раз посміхнувся, злегка вклонився й вийшов з кляси.

Тому що клясна дама, *m-me Dutremblay*, сливе нічого не розуміла по-російськи й тільки бачила, що вчитель сам підійшов до учениці й запропонував їй якесь питання, на яке та відповіла з належною для учениці серйозністю, то вона й не зробила їй жадного зауваження. До того ж Микола Іванович заступав своєю постаттю од світла обличчя Аліни, і клясна дама не могла помітити Аліниних передражнювань та її жартівливих гримас.

Усю цю сцену переведено бездоганно з глибоким почуттям доброго гумору й незлої, кінець-кінцем, іронії. Удавана серйозність відповідей лише підкреслювала жартівливість гримас. Аліна тонко розуміла техніку комічного й *mise-en-scene* пародійного жанру.

Схвильоване кліпання очима й руки по-дитячому складені «в кулачки»... Тут перші прояви ніжності, перші паростки почуття. В незлому гуморі є завжди крапля ніжності й перший вияв зворушеної симпатії.

Кривляння поволі перетворюється в любов, Гримаса переходить в замилювання, з Гротеску починається закоханість.

Тема «бридкого» і «прекрасного», *beau* та *laid*, у найхимерніших сполученнях стає за улюблений мотив у тодішній літературі, і Віктор Гюго, що все більше й більше входить у моду, навчає читачів за бридкою зовнішністю Квазімодо й Гвінплена бачити високе й чисте серце, терплячу відданість і покору самозречених офір.

II

Одеса влітку — голе, розпечене, порожнє, без дерев і садків місто з блідосірого жовтуватого вапняку, де курява, що її приносить вітер із спалених басарабських степів та здіймає з незабрукованих піскуватих вулиць, тонким шаром висить у повітрі, а липнева нестерпна спека примушує сидіти вдень в кімнаті з причиненими жалюзі.

Одеса влітку — вицвілий, пожовклий графік з суворими й прямими лініями, злегка підфарбований синім, сірим і червонуватим, місто рудих тонів, червоної глини, сірого каменю і шорсткого сіро-зеленого бур'яну. Купи зела не псують струнких архітектурних перспектив, що відтворюють зразки клясичного простого стилю, і рідка акація на тлі блакитного неба здається ніби викресленою тушшю, величною, чорною і неживою.

Одесі бракує зела й доброго пляжу, але в 40-их роках минулого століття осіб, що потребували морського кліматичного лікування, лікарі посилали переважно до Одеси. За тих часів Одеса користувалася правами *porto-franco*, і закордонний крам можна було придбати там за надзвичайно дешевими цінами. Отже, з'їзд особливо дам і дівчат на купальний сезон завжди був дуже великий, бо жінок Одеса приваблювала не так своїм морським купанням, як можливостями розважитись, послухати в опері італійських співців і придбати собі прикрас. Купальний сезон в Одесі був, власне, сезоном купівлі та міряння модних туалетів. До Одеси їхали купатись і шити вбрання. Через те тамтешні модистки були зовсім неприступні; навіть найпростіші з них були завалені працею і брали за роботу, що хтіли, знаючи, що мало хто наважиться везти в своїх валізах шматок купленого в Одесі краму абож мережив. На митниці оглядали валізи й нічого незшитого в середину країни без великого штрафу вивезти не можна було.

ЗМІСТ

Аліна й Костомаров	3
Апостоли	163
Без назви	178
Емальована миска	187
Князі (З циклу «1921 рік»)	204
Письменник і генерал	210
Помста (З циклу «Романтика»)	215
Приборканий гайдамака Оповідання про Саву Чалого (З циклу «Романтика») . . .	224
Професор висловлює свої міркування (З циклу «На засланні»)	257
Спрага музики. Бенвенута й Райнер Марія Рільке Біографічна новела. Фрагмент.	264
Трипільська трагедія	275